

יצחק רפאל הלוי עציון / ירושלים

לבעיות החינוך הדתי בימינו

(מתוך הרצאה בכינוס של מורי המורחי בחיפה — אסרו חג של שבועות תשי"א)

התקופה העוברת עכשו על כל האנושות — לא זורח לכד שהטוב והרע, האור והחושך, משמשים בה בערבוביה, אלא הם כל כך שוורים ומלוכדים זה בזה, שקשה מאד להבדיל ביניהם. המדע, המעמיק לחדור לסודות הטבע והנותן לאדם את השלטון עליו, הופך את האדם לרוצח סיטוני של רבבות בני אדם. האהבה הטהורה לעם ולמולדת נטמאה על-ידי שנאה ואכזריות כלפי שאר העמים. והשאיפה לשיחרור האדם משיעבוד לאנשים, השאיפה לתקן את החברה על מנת שישלוט בה טויון וצדק, יוצרת משטרים של דיכוי כל חופש, של עבדות ושיעבוד, אשר כמוהם לא היו עדיין לעולמים.

גם בעמנו ובמדינתנו הצעירה שולטת עכשיו אותה ההתלכדות של טוב ורע. מדינתנו קמה לתחייה מתוך שאיפת עמנו לשיחרור מרדיפות, משיעבוד לגויים, מכפייה רוחנית וחומרית לחיות לפי רוחו הוא. והאנשים, אשר פעלו כה הרבה — ביחד עם שאר חלקי האומה — להשגת השיחרור הזה, שואפים עכשיו לכפות על חלקים גדולים של עמנו השב לארצו — באמצעי לחץ כלכלי ומדיני — רוח זרה לנו ולו גם בלבוש עברי. מתלכדת אצלם האהבה הטהורה לעמנו עם שנאה בלתי טהורה לקדשי עמנו ולאלה הדבקים בהם!

קשה לקבוע את היחס לאנשים, אשר בנפשם כה מלוכדים האור והחושך, הטוב והרע. אם אתה נלחם בהם, הרי עלול אתה להחליש את פעולת הצד הטוב שבהם, ואם אתה מתחבר להם, הרי אתה שותף מלא ואחראי לרע שבו הם דוגלים ושאותו הם עושים. כתקופתנו נתאמתו דברי הפסוק במשלי: "אמר לרשע צדיק אתה יקבוהו עמים יועמהו לאומים".

במצב הטראגי הזה של הדברים אי אפשר לא לראות קללת ה' הרובצת על יהירות האדם. כשם שאין הקב"ה, כביכול, יכול לדור בכפיפה אחת עם גאוה אינדיבידואלית, עם אדם המעמיד את עצמו למעלה מן הכלל, כך הוא, כביכול, איננו יכול לדור בכפיפה אחת עם גאוה קולקטיבית. עם הערצת האדם והאלהות, עם השקפת האנשים שכוחם ועוצם ידם עשו להם את כל החיל הזה, וזהו אולי הבסיס לזיכוח בין ר' עקיבא ובן עזאי בענין הכלל הגדול שבתורה. ר' עקיבא אומר, כי הכלל הגדול הזה הוא "ואהבת לרעך כמוך", היינו, הכנעת האיגואיזם

י"ר הלוי עציון

הפרטי לענייני החברה, והקשר הפנימי והנפשי של האנשים זה לזה. וכן עזאי רואה כלל גדול יותר בשסוק "זה ספר תולדות אדם", היינו בעובדה שהאדם ככלל הוא חלק מהבריאה כולה, ולא הוא, אלא הקב"ה הוא אדון הבריאה. האמונה החיה במציאות הבורא ובאחדותו — היא הבסיס להגבלת יהירותו של האדם — היא עוגן ההצלה בשביל האנושות, והאמונה החיה בתורה מן השמים, בעובדה שה' גילה את רצונו בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה שניתנו על הר סיני לעם ישראל — היא הבסיס לקיומו של העם העברי בתור עם ה', היינו בתור עם בכלל, כי רק כעם ה' יש לו זכות קיום.

ועליכם, חברי וחברותי, מוטל התפקיד הקדוש — להניח את הבסיס לאמונה חיה זו בנפש הרכה של ילדים ולטפחה, ועל ידי כך לאפשר את קיומו של העם העברי ואת קיומה של האנושות כולה, בדור תהפוכות זה של בנינים לא אמון בם, בדור של הפכים אכזריים בנפש האדם, נקראים אתם להיות חלוצי התחייה — לא תחיית החיה באדם ולא תחיית הגוי ביהודי — אלא תחיית רוח אלקים בנפש העם העברי. הצעד הראשון שעליכם לעשות לקראת מילוי תפקידכם הקדוש הוא להכיר במהותו ובערכו הגדול של התפקיד הזה ולקבל עליכם את עולו באהבה, במסירות ובקנאות. כשם שהאמונה במציאות השם ובאחדותו וקבלת עול מלכות שמים קודמת — בקריאת שמע — לקבלת עול מצוות, כך עליכם קודם להרגיש בקדושת חובתכם לתת חינוך דתי לילדים ובאחריותכם הגדולה כלפי הילדים, העם וה' — לפני שאתם נגשים — בדחילו ורחימו — לקיים את המצוות המעשיות של החינוך הדתי.

הזכרתי את המלה "קנאות". אחד התנאים העיקריים להצלחת החינוך הדתי הוא קנאותו של המחנך לחינוך זה. אולם מפני שישנם מובנים שונים למלה קנאות — עלי להסביר, למה אני מתכוון.

קנאות — זוהי התמסרות לעניין מסויים ללא כל ויתורים. והנה מצד הסוביקט אשר לו עלולים אנו לעשות וויתורים, אפשר להבדיל בין שני סוגי קנאות: בין קנאות האדם ביחס לעצמו, ובין קנאותו ביחס לאחרים. אדם הוא קנאי לאיזה עניין ביחס לעצמו, אם בהתמסרותו לעניין זה הוא איננו מתחשב בסבלו הפרטי, הנגרם לו על-ידי-כך, ואדם הוא קנאי לעניין מסויים ביחס לאחרים, אם הוא דורש מהם לא להתחשב בסבלם הם בקשר לעניין זה. אין שני הסוגים האלה של קנאות קשורים זה בזה בקשר הכרחי, וייתכן, שאדם הקנאי לעצמו הוא סבלן ביחס לאחרים — ואפילו איננו מעמיד להם שום דרישות, כשם שלפעמים יכול אדם להיות קנאי לאחרים ולוותר לעצמו... מלבד זאת, יש להבדיל בין שני סוגי קנאות מצד האופן, בו מגיב הקנאי על אי-מילוי דרישותיו, התגובה הזאת יכולה להיות רוחנית או חומרית. כאשר היא רוחנית היא מתבטאת — ביחס של הקנאי לעצמו — בצערו העמוק על כשלונו ובהגברת רצונו לא לסגת אחור מפני שום מכשול חיצוני או פנימי, וביחס של הקנאי לאחרים — בהגברת התעמולה וה-

הסברה לשם שינוע בצדקת הדרישות שהוא מציג להם. וכאשר התגובה היא חומרית — עלולה היא להתבטא — ביחס הקנאי לעצמו — בסגופים על החטא שחטא, וביחסו לאחרים — במעשי אלימות כלפי אלה שאינם נשמעים לדרישותיו, או בסגופי אינקוויזיציה ומחנות ריכוז. רק הסוג השני הזה של קנאות הוא תופעה שלילית. הן ביחס הקנאי לעצמו ובעיקר ביחסו לאחרים, מה שאין כן הסוג הראשון. קנאות רוחנית של האדם לשאיפותיו הנעלות, רצון עז להתגבר על כל המכשולים, הן הפנימיים והן החיצוניים העומדים על דרכו, הוא הסימן העיקרי לכך, כי שאיפתו הנאצלת היא באמת שאיפת נפשו ולא איצטלא להתהדר בה, והוא גם התנאי העיקרי להצלחת שאיפתו, והתנאי העיקרי להצלחת שאיפתכם לתת חינוך דתי לתלמידכם הוא, שלא זו בלבד שתכירו בנחיצות החינוך הדתי ובערכו הגדול, אלא שתהיו גם קנאים לו — קנאים במובן הטוב של המלה הזאת, שלא תותרו לא לעצמכם, לא לתלמידכם וגם לא להוריהם, ושלא תיתנו מפני שום מכשול חיצוני או פנימי בדרככם הקדושה הזאת, ותשתמשו באמצעים רוחניים כדי להתגבר על המכשולים האלה.

אחר קבלת עול מלכות שמיים וקבלת עול מצוות באה — בק"ש — מצות ציצית. מלבד המכשולים האקטיביים, המטים את האדם מדרכו הטובה והמקשים עליו ללכת בה, קיים גם מכשול פאסיבי, — וזוהי השכחה, היסח הדעת, כך שהתורה מצאה לנחוץ להשתמש באמצעי סמלי — בציצית — כדי להזכיר לאדם את כל מצוות ה'. היסח הדעת מעבודה חינוכית בכלל, ומחינוך דתי בפרט — הוא מן הסכנות הגדולות ביותר האורבות לכם, חברי וחברותי, בדרככם החינוכית. הרי מורים ומורות אתם, ועיקר עבודתכם, היינו ה"גוף" שבה, הוא ההוראה — כלום אפשר שלא תשכחו את החינוך, שהוא רק נשמת עבודתכם? גם בשטח זה משכיחים צורכי הגוף את הנשמה, ולכן נחוצה לכם כאן ציצית מיוחדת, שהיא תהא חובת גברא, ולא רק חובת מנא, ותהא חובה גם על המורים וגם על המורות, ציצית שהיא תזכיר לכם את מצוות החינוך הדתי, וכציצית זו צריכה לשמש לכם תוכנית לחינוך דתי, שכל אחד מכם צריך לעבד לעצמו יחד עם תוכנית ההוראה — לכל שנה, לכל שלישי, לכל שבוע, לכל יום ולכל שיעור, ושהיא צריכה לעמוד נגד עיניכם ביחד עם תוכנית ההוראה.

על מי חלה חובת החינוך הדתי בבית הספר — וחובת עריכת תוכנית כזו? על כל מורה ומורה — הן על המורה להתעמלות, ולמלאכת יד, לאנגלית ולומרה; הן על המורה לחשבון, לגיאוגרפיה והיסטוריה, והן על המורה לתנ"ך, לגמרא ולעברית. כל מורה חייב להיות גם מחנך, וביחוד חלה חובת החינוך הדתי על מחנך הכיתה, אולם כדי לקבוע את תפקידו של כל מורה ואת פעולתו בשטח החינוך הדתי, עלי לברר קודם את תוכנו של החינוך הדתי ואת מהותו.

טיבו הרוחני של האדם, המשמש נושא לחינוך, מתבסס בשלשה דברים — בהשקפותיו של האדם, במידותיו ובמעשיו, ושלשת הדברים האלה קשורים

קשר אורגאני זה בזה. השקפת עולמו של האדם אינה דבר שבידיעה, כי אם דבר שבהערכה: השקפת העולם זוהי בעיקר קביעת סולם מסויים של ערכים, אשר על פיו הוא עושה מעשים מסויימים ונמנע ממעשים אחרים. מעשי האדם הם תוצאה ישירה מהחשיבות שהוא מייחס להם, מהערכת המטרות שהוא משיג על ידם, ואם חשיבות של מעשים מסויימים נקבעה לא בשכלו של האדם בלבד, אלא גם בלבו, הרי נוצרת בו נטיה קבועה למעשים האלה, היינו, נוצרת בו מידה מסויימת. השקפותיו של האדם, מידותיו ומעשיו משמשים איפוא ביטוי אורגאני ושלם לאישיותו הרוחנית, ומטרת החינוך הדתי היא לפתח אצל הילדים את האישיות הדתית, שתמצא את ביטויה בהשקפות התורה, במעשים ובמידות שהתורה דורשת מאת האדם.

נשאלת השאלה: במה להתחיל את החינוך הדתי — בחינוך להשקפות, למעשים או למידות? לכאורה מחייב ההגיון, שהחינוך להשקפות צריך להיות קודם, כי המעשים שהאדם עושה הן תוצאה מהחשיבות שהוא מייחס להם, היינו — מהשקפה מסויימת. וישנם אנשים, הרוצים לבסס גם את החינוך הדתי על הספה, על עיבוד השקפת עולם דתית. השגיאה שבגישה זו היא כפולה. ראשית, אי אפשר להטיף להשקפת עולם לילדים קטנים ואי אפשר לדחות את החינוך הדתי לגיל בו יהיו הילדים מסוגלים להבין את ההשקפה הזאת. ושנית — והסיבה הזאת היא עוד חשובה יותר, מפני שכוחה יפה גם כלפי הגיל המבוגר — אין השכל וההגיון הכוחות הראשיים, אשר בעזרתם נרכשת השקפת עולם. העיקר בהשקפת עולם, הוא לא ידיעת העובדות, אלא הערכתן והחשבתן המסויימת, ועל יצירת הערכה מסויימת פועלים גורמים פסיכולוגיים יותר מאשר גורמים הגיוניים. הגורם הפסיכולוגי העיקרי, הפועל על הנפש הרכה של הילדים ביצירת החשבה והערכה מסויימת — זוהי החשיבות של דברים מסויימים, שהם מרגישים בסביבה הרוחנית העוטפת אותם — אצל ההורים, המורים, החברים המכובדים וביחוד, והאמצעי הכביר ביותר של החינוך הדתי בגיל הצעיר הוא קיום קפדני של מצוות מעשיות מתוך רטט של קדושה. ואני מדגיש: לא קיומן של המצוות הוא כאן הגורם החינוכי, אלא דוקא רטט הקדושה ויראת ה' המלווה אותן. ייתכן, כי אי ההצלחה של החינוך הדתי על ידי קיום המצוות בלבד יסודה בהעדר הרטט הזה של הקדושה הן אצל המחנכים והן אצל החניכים. למעשה יש ערך חינוכי רק אז, כשאין הוא נעשה באופן מיכני, אלא מלווה ברגש של החשבה והערצה למעשה. את הרטט הזה של קדושה ויראת שמים בקיום כל מצוה צריך כל מורה ומורה ליצור אצל עצמו, כך שהוא באופן טבעי — ולא מלאכותי חס וחלילה — יתגלה לו ולתלמידים, וליחס כזה של קיום המצוות צריך כל מורה — ולא רק המורה ללימודי קודש — לחנך את תלמידיו. הדאגה לכך צריכה לשמש בכל שיעור ולכל מורה כאחת מאותן הציציות הרוחניות, שתפקידן להזכיר לו את כל מצוות החינוך הדתי, ואם המורה רואה,

שבמשך השיעור לא נודמנה לו ולתלמידיו קיום של מצוה, צריך השיעור עצמו להיהפך בשבילו ובשביל התלמידים לאמצעי של קיום איזו מצוה שהיא — בגדר „וכל מעשיך יהיו לשם שמים“.

המצוות הרגילות „המודמנות“ בבית הספר, הן ברכות הנהנין, נטילת ידים, ברכת המזון ותפילה. לקיום המצוות האלו ברטט של קדושה ויראת שמים צריכה להיות מכוונת שאיפת המורים. אולם על כל מורה ומורה מוטלת בראש ובראשונה החובה לחנך את הילדים למידות טובות, ובעיקר לאהבת הבריות ולאהבת האמת. זהו חלק, וחלק חשוב מאוד של החינוך הדתי, מפני שכל המצוות שבין אדם לחבירו הן גם מצוות שבין אדם למקום. החלק הזה של החינוך הדתי צריך לשמש מנוף לחינוך הדתי בכלל. עליכם לחנך את הילדים לאהבת האמת, לאהבת הבריות ולכל המעשים והמידות הטובות הנובעות משתי „אהבות“ האלו — לא מתוך דרישות המוסר האנושי וצורכי קיום החברה, אלא בעיקר מתוך יראת שמים ואהבת ה', הדורש לסור מרע ולעשות טוב. ואותו רטט של קדושה המלווה את הברכות, התפילות ושמירת שבת, צריך ללוות גם את קיום המצוות שבין אדם לחבירו.

בהוראת המקצועות עובד כל מורה ומורה באופן עצמאי בשטח מקצועו. אולם בשטח החינוך הדתי צריכים מורי כל המקצועות להרגיש את עצמם כשותפים האחראים כל אחד כלפי השני — וכולם כלפי מחנך הכיתה — בכיתות שבהן לא כל המקצועות מרוכזים בידי מורה אחד.

מחנך הכיתה! בפראקטיקה שלנו אין תוכנו של המושג הזה מתאים לשמו. מחנך הכיתה מטפל רק בסידורים הכלליים של הלימודים בכיתה, שיש בהם גם כן עניינים חינוכיים, כגון הטיפול בהנהגת התלמידים בשיעורים, באיחוריהם, בחיסוריהם וכדומה. לשם הגברת החינוך בכלל והחינוך הדתי בפרט צריך מחנך הכיתה להיהפך למחנך ממש, ובעיקר למרכז החינוך הדתי של תלמידי כיתה זו. כדי שיוכל למלא את התפקיד הזה, עליו לדעת גם על התנהגות תלמידיו בבית, ותחת אילו השפעות הם נמצאים שם. מחנך הכיתה לא יסתפק בהזמנת ההורים אליו — עליו לבקר בביתם, כדי לראות בעיניו את התנאים החומריים והרוחניים בהם חיים תלמידיו וכדי לברר לעצמו, אם הוא יכול לשתף את ההורים בחינוך הדתי של ילדיהם, או עליו להילחם בהשפעה הרעה של הבית על החינוך הדתי של תלמידיו.

בחוברת שלי „על החינוך הדתי כחובת ההורים והמורים“ כתבתי על שיתוף הפעולה בין ההורים והמורים בשטח זה. אסתפק איפוא כאן בשלושה תזויות: (א) שיתוף הפעולה בין ההורים והמורים הוא חשוב מאוד להצלחת החינוך הדתי של הילדים, אבל הוא איננו תנאי הכרחי לחינוך הדתי של הילדים על ידי המורים.

(ב) על המחנך לעשות את ההורים שותפים לו בחינוך הדתי של התלמידים.

ולשם כך הוא צריך להעמיד להם — בצורה חינוכית — דרישות מתאימות. (ג) אם המחנך לא הצליח לעשות את ההורים שותפים לעבודתו הקדושה הזאת — כשל אדישותם או בגלל סיבות אחרות — עליו לחפש דרכים כיצד להילחם בהשפעה הרעה של הבית על החינוך הדתי של הילדים. לא פעם הצליח המורה לנצח את הבית במלחמתו לחינוך ולאידיאליים אשר הבית התנגד להם. אך אם המורה מתיאש מהצלחתו במלחמה זו, עליו לפנות להנהלת בית הספר כדרישה להעביר את הילד לבית ספר שאינו דתי.

כדי לחזק את החינוך הדתי של התלמידים הן בעזרת בית ההורים והן בניגוד לו — עליכם, חברי וחברותי, לטפח אצל התלמידים את הרגשת ההבדל ביניהם לבין תלמידים חופשיים ואת החשבת ההבדל הזה. כדי שהחינוך הדתי לא יטושמש וכדי שהחניכים לא יושפעו על ידי סביבה לא דתית, נחוץ שהתלמידים ירגישו בהבדל ביניהם ובין אחרים ויעמידו את עצמם למעלה מאחרים. כאן אנו מגיעים לאחת הפרובלימות הקשות ביותר והעדינות ביותר של חינוך המזרחי, הגורם הבדלה, וגם התבדלות מסויימת, אבל לא התבדלות גמורה. כדי להבהיר את הפרובלימה הזאת נקח דוגמה מהחינוך בגולה.

כאשר היהודי היה לא רק נבדל מהסביבה הגויית בה הוא חי, אלא גם התבדל ממנה לגמרי, — אם מפני הכרח היצוני, בגיטו שהגויים יצרו בשבילו, או מתוך רצון פנימי להתבדל מהם, — לא היתה קיימת בשבילו שום פרובלימה חינוכית. היהודי הרגיש אז בכל נימי נפשו את ההבדל בין יעקב ועשו, הוא ביטל בלבו את גדולתו של עשו ואת כל הערכים שהוא יצר, כי ידע, ששולחנו גדול משולחנם וכתרו גדול מכתרם. הפרובלימה נוצרה רק אז, כאשר ההשכלה פרצה לה נתיב לרחוב היהודי, והיהודים התחילו להשתתף באופן פאסיבי ואקטיבי בחיי התרבות והחברה של העמים אשר בתוכם הם חיו; היינו, כאשר הם התחילו ליהנות מתרבות הגויים גם במובן הרוחני וליצור ערכים של תרבות זו בשדה המדע, הספרות וחיי החברה. חלק גדול של היהודים העביר אז את הערצתו מערכי היהדות אל ערכי התרבות האנושית הכללית או לערכי התרבות הלאומית של העם אשר בתוכו נמצאו. גם בשביל החלק הזה, כמו בשביל המתבדלים מהקצה השני — לא היו שום פרובלימות חינוכיות. הפרובלימה נוצרה בשביל היהודים שהשתתפו ביצירת ערכי התרבות הכללית ביחד עם הגויים — ולא תפצו לזוותר על ערכי היהדות. הערכים השונים אשר האדם מחשיב, יוצרים סולם מסויים, בו נמצאים ערכים אחדים למעלה מאחרים, וכל ההבדלים בין מפלגות שונות ואפילו בין סיעות אידיאולוגיות באותה מפלגה תלויים במקום שבסולם הערכים, אשר בו עובר הגבול בין הערכים השונים, ומיחסם ההדדי של האנשים הנמצאים משני עברי הגבול הזה תלוי, אם ההבדלה מביאה לידי התבדלות או לא.

ומהדוגמה של היחסים הרוחניים בין היהודים ובין הגויים אנו למדים על

שאלת היחסים הרוחניים בין יהדות וגוייות, בין לאומיות עברית מקורית ובין לאומיות גויית בלבוש עברי — בתוך העם העברי, הפרובלימה הזאת אינה קיימת בשביל המתבדלים ולא בשביל המתבוללים, היינו לא בשביל "נטורי קרתא" ולא בשביל הקומוניסטים, אלא בשביל אלה המשתפים פעולה זה עם זה בבניין הארץ, בקליטת העלייה ובהגנת המדינה; בשביל כל אלה קיימים ערכים משותפים אשר הם יוצרים ונהנים מהם הנאה רוחנית — בעוד שבשביל כל אחד מהם קיימים גם ערכים מיוחדים, ובשביל אחדים מהם עומדים הערכים האלה למעלה מהערכים המשותפים. עם כל שיתוף הפעולה ביניהם קיימים איפוא בתוך החלק הזה הבדלים גדולים, הדורשים גם התבדלות מסוימת — ונשאלת איפוא השאלה הכפולה: איפה עובר הגבול בין שיתוף הפעולה ובין ההתבדלות — ואיך להקים ולקיים את הגבול הזה כנפש הילדים?

ברור הוא, שבכל מקרה של מסגרת חיים מיוחדת, אשר בה מתבטאת ההיגיימוניה של ערכים אחדים על ערכים אחרים, הכרחית היא ההתבדלות. כך, למשל, נחוצה ההתבדלות בשביל היהדות הדתית במקרה של מסגרת חיים, אשר בה מתבטאת ההיגיימוניה של ערכי הדת על ערכים אחרים — והדוגמאות הבולטות ביותר של ההתבדלות הזאת הן הקיבוצים הדתיים לעומת הקיבוצים החופשיים ובתי-הספר הדתיים לעומת בתי הספר החופשיים. אבל ההתבדלות הזאת איננה מוחלטת, וכשם שקיבוצים דתיים יכולים להתאחד עם קיבוצים חופשיים — בתנאי של שמירה על עצמאותם הרוחנית — לשם השגת מטרות משותפות בבניין הארץ או בהשלת הסוציאליזם, כן יכולים גם בתי הספר הדתיים להיות מאוחדים במסגרת אחת של מערכת החינוך בארץ, בתנאי מפורש של שמירה על עצמאותם הרוחנית, לשם מטרות חינוך משותפות — האהבה למולדת, השאיפה לבניינה ולהגנתה וכדומה.

יש באיחוד זה משום סכנה של טישטוש ההבדלים האידיאולוגיים; של התבוללות, כדי למנוע סכנה זו נחוצים שני דברים, ראשית, הכרחי הוא, שהאיחוד והשיתוף יתבטאו רק בשטח הפעולות למטרות משותפות ולא בשטח הכנה האידיאולוגית לפעולות אלו. ושנית, דוקא בשל סכנת הטישטוש הכרחי הוא להדגיש הדגשת יתר את ההבדלים האידיאולוגיים בפעולות המשותפות. אחת הסיבות לאי הצלחת החינוך הדתי בארץ במקרים רבים יש לראות בחוסר חסינות נגד השפעות לא דתיות על-ידי העדר הדגשת ההבדלים בין התלמידים הדתיים והחופשיים — בתודעתם של התלמידים הדתיים; ואחת הסיבות להצלחה גדולה יותר של תנועות נוער דתיות בחינוך הדתי אפשר לראות בהדגשת ההבדלים האלו. במלים אחרות: תלמיד המקבל חינוך דתי בבית-הספר שלנו צריך לדעת, שישנם גם בתי ספר לא דתיים ותלמידים לא דתיים, וצריך להרגיש, שעם היותו שותף להם ולכל חלקי האומה בבניין המדינה ובהגנתה, הוא נבדל מהם הבדל עצום — ובמובן היהודתי הוא עומד למעלה מהם, אולם בהגשמת

הדבר הזה נתקלים אנו בקושי מיוחד, פסיכולוגי וחינוכי, העובדה היא כי בנפש האדם, בייחוד בנפש הילד והאדם הצעיר — מתלכדת הערצת האידיאל עם הערצת האדם המגשים את האידיאל הזה. ההערצה לאידיאל מסויים מתפתחת על פי רוב בנפש הרכה של הילד תחת השפעת אדם אהוב ונערץ, והערצה לאדם מתפשטת על האידיאל שבו הוא דוגל. אחרי זה, תחת השפעת ההערצה לאידיאל מסויים מתפתחת אצל האדם גם הערצה ביחס לאנשים המגשימים את האידיאל הזה, וההערצה עוברת על כל תכונות האנשים האלה וגם על שאר השקפותיהם. כך, באופן טבעי, צריכה הערצה לאנשים חופשיים אשר יצרו ערכים גדולים בשביל המטרות המשותפות להם ולדתיים, להשפיע על אלה האחרונים — ובייחוד על ילדים — שיחשיבו גם את ההשקפות החופשיות של האנשים האלה.

יש לציין כי הקשר הזה בין הערצת האידיאל והערצת האדם המגשים אותו יכול לבוא לידי ביטוי גם בהערכה שלילית של האידיאל, אם אדם, הדוגל בדת, למשל נכשל באיזה שהוא חטא, עלול הבוז לאדם, בשל החטא הזה, לעבור לבוז להשקפותיו הדתיות, ומצד שני נהפכת ההערצה לאידיאלים להערצת המנהיג.

חינוך האדם לטוב בכלל והחינוך הדתי בפרט מציגים לנו איפוא דרישה נמרצת לעשות את הניתוח הקשה והאכזרי — אולם ההכרחי — בין גדלותו של האדם בפעולות מסויימות ובין שחיתותו בשטחים אחרים. ההערצה לטוב איננה צריכה להיחפז להערצה אלילית של האדם, המגשים את הטוב רק בתחום מוגבל. במקום שיש חילול השם, אין חולקים כבוד לרב, ואין חילול השם גדול מאשר לגמור את ההלל על אנשים אשר לא כל מעשיהם הם טובים וקדושים. אביא דוגמאות אחדות של ניתוחים אכזריים כאלה. בלא להפחית את ערכו של מנדל כסופר אמן שאין רבים דוגמתו, אין לחפות על יחס השנאה שלו ליהדות הגולה, על הדגשת הרע שבה ועל הסתרת הטוב, כמו שציין מר א. קרייב בספרו "אדברה וירוח ליי". בלא להקטין את ערכו האמנותי של טשרני-חובסקי כמשורר, אין להסתיר מעיני התלמידים את ליקוייו במובן היהדות, את תפיסתו הגויית של היהדות, ואפילו את ליקוייו הלאומיים בחייו הפרטיים, אשר בגללם התנגד בזמנו אחד העם לכך שהוא יהיה רופא בנגמנסיה הרצלית. ואל תגידו לי שיש לחוס על כבודו של נפטר — טשרניחובסקי לא מת, שירתו חיה והשפעתו קיימת, ובמקום שיש חילול השם אין לחלוק כבוד לשום אדם. גם מטעמים חינוכיים אין להסתיר את האמת מפני התלמידים, כי הסתרת האמת היא שקר. עם כל ההערצה לגבורה וההקרבה העצמית שהראו חברי השומר הצעיר — ביחד עם חברי הפלוגות הדתיות — במלחמת השיחור וקודם באירגון העלייה הבלתי חוקית — אין להעלים עין ואין גם להסתיר מעיני התלמידים את מלחמתם בכל קודשי ישראל ואת זיקתם הפושעת לשלטון העריצות הרודף

כל מה שבשם ציוני ייקרא. ובלי להסתיר מאת התלמידים את המפעלים הכבירים שיצרה הסתדרות העובדים הכללית בבניין הארץ ובהגנתה יש גם לגלות לעיניהם את מעשי האלימות והכפייה של אנשי "ברית הקנאים לחינוך החופשי" שבהסתדרות — במחנות ובמעבדות. ואל תגידו לי שיש בזה משום הכנסת פוֹרֵי ליטיקה לבתי הספר. רבותי, הרי זוהי הסברת המתרחש. דבר שהיה מקובל בבתי-הספר של זרם העובדים ושימש אמצעי כביר לחינוך ברוח הזרם הזה. עלינו ללמוד מהם, וכשם ששם משמשת הסברת המתרחש אמצעי להגברת ההכרה המעמדית של התלמידים, כן צריכה אצלנו לשמש הסברת המתרחש מנקודת ההשקפה שלנו — כמובן, לא בגן ילדים כמו אצל אחרים, אלא לתלמידים, אשר הדי המתרחש מגיעים לאוזנם מצד העתונות החופשית — אמצעי להגברת החינוך הדתי. אולם, כמובן יש להיזהר מלעורר חס וחלילה שנאה לחופשים, כי אחינו הם, אחים טועים ומטעים, ואם בשטח הרוחני עלינו להילחם בהשפעתם, הרי בשטחים החומריים של חיי המדינה עלינו לעבוד אתם יחד.

הניתוח הקשה הזה בין צדדים חיוביים ושליילים בנפש אותו האדב דורשת עוז נפשי וטאקט פידאגוגי ומוסרי, אבל הוא הכרחי לא רק לשם החינוך הדתי בבתי הספר שלנו, אלא לשם הצלת האנושות מהערבוביה של טיב ורע, אור וחושך, השולטת בה עכשו, וההצלה הזאת תהיה אפשרית רק אם נשבור את ההערצה המוחלטת של האדם, על-ידי גילוי ליקוייו והשלטת האמונה בה.

הדרישה לפתח אצל התלמידים את ההבדל ביניהם ובין החופשיים מכניסה אותנו לפרובלימה מיוחדת של החינוך הדתי — לשאלת החינוך להכרה הדתית. כאמור אין פיתוח ההכרה הדתית של התלמידים יכול וצריך לשמש התחלה ובסיס לחינוך הדתי, אולם אין גם להסתפק באימון התלמידים במצוות מעשיות, גם אם קיומן מלווה ברטט של קדושה, אם גם החיים האמוציונאליים עמוקים יותר וחשובים יותר מהחיים האינטליקטואליים, הרי משמש השכל כמתווך בין הרגש והרצון, והחינוך הדתי לא יהיה מלא ויעיל, אם גם המתווך הזה לא יעמוד לרשותו. על התלמידים להכיר לא את המצוות לפרטיהם בלבד, אלא גם את ההשקפות העקרוניות של היהדות, וההשקפות האלו צריכות להיחפך לרכושם הרוחני, לחלק מנפשם, את הביסוס הפילוסופי של השקפות היהדות יש להשאיר לבית הספר התיכון, אולם בבית ספר יסודי יש לתת את ההשקפות עצמן. אחד האמצעים המתאימים למטרה זו בבית הספר היסודי הם "ג העיקרים של הרמב"ם, לדעתי, יש כבר בכיתה ה' להוסיף את ה"אני מאמין" לתפישות לוח התלמידים בהסברה מתאימה של התוכן, וכשם שקדושינו הלכו למשרפות בשירת "אני מאמין", כך צריכה האמונה בעיקרי היהדות ללוות את תלמידינו בכל יום — בדרכם בחיים.